

WOMEN EMPOWERMENT:

Role in Social Science

Chief Editor

Dr. S.V. Kshirsagar

Dr. S.B. Donge

Dr. C.B. Satpute

Dr. S.U. Kalme

Mr. K.B. Giri

Women Empowerment: Role in Social Science

Chief Editor

Dr. S.V. Kshirsagar

Dr. S.B. Donge

Dr. S.U. Kalme

Mr. K.B. Giri

ISBN No. 978-93-83995-66-1

Published by:

Anuradha Publications

Cidco-Nanded

Publication Year: 2019-20

Price- Rs. 100/-

Copyright © ACS College, Gangakhed

Printed by

Gurukrupa Offset,

Near Police Station, Gangakhed

Typesetting by:

Simran Computers

Gangakhed Dist.Parbhani

Cover Designby:

Mr. Imran K. Mohammad

CONTENTS

Sr. No.	Content
01	स्त्री तत्त्वज्ञ : संत जनाबाई प्रा.डॉ.सचिन खोकले
02	परळी तालुक्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास डॉ.व्ही.एस.चिमनगुंडे
03	भारतातील महिला सक्षमीकरणाची वास्तव व गरज एक अभ्यास डॉ. दर्शना साहेबराव कानवटे, प्रा.डॉ.दयानंद उजळंबे
04	आदिम धर्म अस्तित्व आणि आव्हाने प्रा. राजेश धनचकर
05	Representation of Social Reality in the Play 'Silence! The Court Is In Session` of Vijay Tendulkar Mr. Kailas B. Giri
06	महात्मा फुले यांचे सामाजिक योगदान. प्रा.डा. दिपमाला विशनाथ रायठक
07	घुमंतू बंजारा समाज की संस्कृति प्रा.डॉ. महावीर रामजी हाके
08	Portrayal of Caste Discrimination in the Works of Mahatma Phule Mr .Kailas B Giri
09	अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील समाजजीवन डॉ. राजेश धनजकर
10	स्त्री-सक्षमीकरणाच्या विविध योजना प्रा.डॉ.सचिन खोकले
11	गोदाकाठची भक्तिगंगा संत जनाबाई प्रा.राजेश भालेराव

गोदाकाठची भक्तिगंगा संत जनाबाई

प्रा.राजेश भालेराव

श्री संत जनाबाई शिक्षण संस्थेचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
गंगाखेड जि. परभणी

प्रस्तावना

गोदाकाठच्या दक्षिण तीरावर वसलेले गंगाखेड शहर संत जनाबाईच्या जन्मामुळे पावन झाले आहे. 'दक्षिण काशी' म्हणून हे शहर ओळखले जाते. भारतातील सुप्रसिद्ध असलेल्या दोन संत कवयित्री उत्तर भारतात संत मीराबाई आणि दक्षिण भारतात संत जनाबाई सुप्रसिद्ध होत. समाजाने दुर्लक्षित केलेल्या शूद्र दमा व कुरुंड या दंपत्याच्या पोटी गंगाखेड येथे संत जनाबाईचा जन्म झाला. जन्मतारीख निश्चित जरी सांगता येत नसली तरी १२६० ते १३५३ या कालखंडामध्ये जनाबाई होऊन गेली. आईच्या देहवासन झाल्यामुळे दमाने जनाबाईला पंढरपूरच्या दामाशेटी शिंपी यांच्याकडे आश्रयास ठेवले. जनाबाई संत नामदेवाच्या कुटुंबातील घटक बनल्या. संत नामदेवाच्या सहवासात त्यांनी आपले जीवन घालविले. संत नामदेव हेच त्यांचे पारमार्थिक गुरु होते. त्यांच्या घरी येणाऱ्या संत मंडळींशी त्यांचा सहवास आला व त्याही भक्ती मार्गाला लागल्या. नामदेवाच्या घरी जनाबाईचे स्थान अधिकच दृढ झाले. नामयाची दासी म्हणून नामदेव, ज्ञानदेवाच्या सहवासाने अभंग रचना करू लागल्या. जनाबाईच्या अभंगाचे प्रत्यक्ष दर्शनी जाणवणारे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यातून प्रकट होणारे त्यांचे स्त्री म्हणून होय. एक बंडखोर संत कवियत्री म्हणून जनाबाई सर्वतोपरी परिचित असल्याचं या ठिकाणी आपल्याला दिसून येते. जनाबाईंनी आपल्या भक्तीपूर्ण व भावपूर्णाने साऱ्या महाराष्ट्राला भक्तिगंगेत नाहून काढले. तीच तिचे सारे जीवन उपेक्षित, दुर्लक्षित असलं तरी तिच्या भक्तीचा पदर जर तारी आहे. नामदेवाच्या शतकोटी अभंगात जनाबाईचे सारा साडेबारा कोटी अभंग अशी आख्यायिका आहे. संत जनाबाईचे सुमारे साडेतीनशे अभंग आहेत. त्या सर्वांची रचना अत्यंत प्रेमळ व भावपूर्ण आहे. संत नामदेवाच्या अभंगातील सर्व भक्ती वैशिष्ट्ये तिच्या अभंगातून उतरली आहेत. देव भावाचा भुकेला आहे. भक्ताच्या हाकेला धावून येतो. यावर तिची अपार श्रद्धा आहे विठ्ठल तिच्या मदतीला येतो तिला नाहू घालतो दळण काढून करतो दोन्ही धुतो तोही सर्व कामे हसतमुखाने करतो.

"विठ्ठल माझा लेकुरवाळा

संगे गोपाळांचा मेळा

जनी मने गोपाळा

करी भक्ताचा सोहळा"

या अभंगातून संत जनाबाईचे विठ्ठलावरील वासल्य प्रेम प्रकट होते. तिचे विठ्ठलाला लेकरवाळा रूपाने पाहणे तिच्या प्रेमळ अनुभूतीचे दृश्य रूप होय.

"नामयाची जणी दासी ते म्हणती"

भावे तो श्रीपती वश केला"

तिच्या आत्मविश्वासाचे धीट पणाचे आणि निर्मळ भक्ती भावाचे दर्शन या अभंगातून घडते. झाडू लोट करी जणी केयर भरी चक्रपाणी हे देव भक्तांचे नाते अवलोकिक कातून अलौकिक काचे दिव्य प्रवासात म्हणावे लागेल ये ग ये ग विठाबाई माझे पंढरीचे आई देवाला ती विठ्ठला बाई म्हणून आळविते पहाटेच्या वाऱ्यामध्ये जनाबाई जात झाली सावळे पांडुरंग अभंगाचे गळे काडी प्रत्यक्ष पांडुरंग तिला कामामध्ये मदत करीत असेल हे यावरून समजते प्रपंचाने पाठ फिरविली तरी जना स्वतः प्रपंचाची पाठ सोडायला तयार नाही

२) संत जनाबाईची स्त्रीवादी भूमिका

विशेषत्वाने जनाबाईचा अभंगात स्त्रीवादी जाणीव ही ओझे बनवून येत नाही तर अभंग म्हणून मिरवते ते संत जनाबाई स्त्री कवयित्री होय. स्त्रीवादी दृष्टिकोन तिच्या अभंगातून व्यक्त होतो. तिचे अभंग त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण होईल त्याच्या अभंगातून कधी विद्रोह लक्षात येतो तर कधी एकात्मता यावरून तिचे स्त्रीत्व लक्षात येते विठ्ठल माझा लेकरवाळा संगे गोपाळांचा मेळा जनी म्हणे गोपाळा करी भक्तांचा सोहळा या अभंगातून तिची कमालीची एकात्मता साधली आहे सर्व जाती धर्माना समान लेखणारी जनाबाई या अभंगातून एकात्मतेचा पुरस्कार करते.

"अरे अरे विठ्या! मूळ मायेच्या कारट्या ॥

तुझे गेले म्हणे | तुला पाहून काळ रडे ॥

प्रत्यक्ष पांडुरंगाला शिव्या देऊन ती कामाला लावते. अभंगातून स्त्री-पुरुष समानता दाखविली आहे. स्त्री-पुरुष भेद नष्ट करून घर कामाची समान वाटणी करून स्त्रीवादी भूमिकेचा पुरस्कार तिने तेराव्या शतकात केला होता. असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

"स्त्री जन्म म्हणूनही न व्हावे उदास

साधू संता ऐसे केले जनी"

स्त्री जन्माची ती पर्वा करत नाही आपण एक स्त्री आणि ती दासी आहेत. त्याबाबत जनाबाईच्या मनात कष्ट होत नाही स्त्री-पुरुष यांना ती किंमत देत नाही संताच्या संगतीत पांडुरंगाच्या संगतीमुळे

आपण धन्य झालो असे ती समजते. आपल्या स्त्री मनाचे गहिरे रंग व लहान संवेदना आकार मराठी अभंग विश्वाला देऊन संत जनाबाईंनी त्यास अखंड उपक्रम मात्र करून ठेवले आहे.

"डोईचा पदर आला खांद्यावरी

भरल्या बाजारी जाईन मी"

जनाबाई या अभंगातून आपला प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्धचे बंड करते उच्चवर्णीय प्रतिष्ठित ब्राह्मण समाज व एकाकी निष्पाप निराधार जनाबाई यांच्यातील संघर्ष हा तत्कालीन विठ्ठल भक्त व संस्कृती रक्षक यांच्यातील संघर्षाचा देवतक ठरते जीवनातील संघर्षामुळे उच्चवर्णीय समाज विषयीचा संकोच अखेर मावळतो तत्कालीन समाज व्यवस्थेला न मानता विमुक्त सर्वत्र वावरत राहते जुलमी प्रस्थापितांशी केले तिने केलेला संघर्ष हा होय श्रीकृष्ण हा गोकुळाचा चोर तोच आता पंढरीचा चोर झालाय गोकुळात त्याने गोपिकांचे हृदय चोरले आता त्यांच्या भक्तांचे हृदय चोरत आहे म्हणून तिने हृदय बंदी खाण्यात बंदी केली

"खंडेराया तूज करिते नवस

मरू दे रे सासू खंडेराया"

जनाबाई आपल्या एकमेव भारुड रूपी अभंगातून प्रापंचीक स्त्री ची भूमिका स्वीकारताना दिसते. सासू सासरा आणि ननंदेच्या जाचातून मुक्ती मिळवण्यासाठी खंडेरायाला नवस करित आहे. या अभंगातून स्त्री जातीच्या क्रूरकर्माची कहाणी ती मांडत आहे. कवी भूमिकेची जाणीव ठेवून जनाबाईने अभंग रचले नाहीत तर तिचे अंतकरण भावनांनी भरून आले व तेच काव्य रूपी घेऊन बाहेर पडले. नामदेवाविषयी आदरभाव, विठ्ठल आवाहन ज्ञानेश्वराच्या विभूती महत्त्वाची पूजा चोखामेळा विषयी भक्ती इत्यादी तिच्या हृदयाची भाव तिच्या अभंगातून येतात. हरिश्चंद्रआख्यान, दशावतारवर्णन, थाळीपाक, कृष्णजन्म हा कथा भाग त्या अवघ्या आठ अभंगात सांगतात. तीर्थावळी चार अभंगात गुंडाळली. थाळीपाक कथा 14 भागात संपवली आहे. तर दशावतार वर्णन एका अभंगात आटोपले आहे. हरिश्चंद्र आख्यान 14 सर्वाधिक म्हणजे 23 अभंगात निवेदन केले आहे.

समारोप

एक उच्च कोटीची संत कवयित्री म्हणून संत जनाबाई यांच्याकडे पाहिले जाते. संत जनाबाईंनी आपल्या अभंगातून या ठिकाणच्या प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठवण्याचा प्रयत्न केल्याचे आपल्याला दिसते. एक प्रकारे त्यांच्या अभंगातून बंडखोरपणा या ठिकाणी निदर्शनास येतो. संत जनाबाई मध्ययुगीन कालखंडातील संत कवयित्री म्हणून ओळखली जाते.

संदर्भ सूची

- १) दैनिक लोकमत, संकलन गाथा वाघमारे दिनांक 14 जुलै 2013 पृ. ४.
- २) इर्लेकर सुवासिनी, 1981 जनाबाईचे निवडक अभाग, पुणे स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाऊस, पृ. ३०.
- ३) परभणी जिल्हा गॅझेट
- ४) इर्लेकर सुवासिनी 1981, संत कवी आणि कवियत्री एक अनुभव, पुणे स्नेहवर्धन प्रकाशन, पृ. 30.
- ५) घरजाळे शंकर, गोदाकाच्या तीर्थक्षेत्राच्या लोककथा, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद पृ. 32.

*****